

BARTÓK ISTVÁN

Janus Pannoniustól Telek József

Szelestei N. László és a kritikátörténet

Jelen kötet összeállításának alkalmából jutottam arra az elhatározásra, hogy készítek egy kis válogatást az ünnepelt kritikátörténeti vonatkozású eredményeiből. A következőkben idézendő értékes adalékok egy része megjelent a szerző egy-egy tanulmányában – más részüket viszont Szelestei N. László publikálatlan anyaggyűjtéséből volt szíves a rendelkezésemre bocsátani. Az alábbiakban azokat az adatokat rendezem sorba, amelyekre saját munkám során volt alkalmam hivatkozni sűrű köszönetnyilvánítások közepette.

A magyar grammatikai irodalom kezdeteinek sokat vitatott kérdése Janus Pannonius idekapcsolódó munkássága. Baranyai Decsi Jánosig vezethető vissza az az állítás, mely szerint Janus szerkesztett egy magyar–latin nyelvtant. A hír Bod Péter *Magyar Athenas*a nyomán vált literátus körökben ismertté. Ehhez Szelestei N. László fontos adatokkal szolgál. Tőle tudjuk: Dobai Székely Sámuel például úgy képzelte, hogy Janus nyelvtankönyve a Mátyás udvarában megforduló külföldieknek szólhatott, hiszen a hazaiaknak nem volt szükségük effélére.¹ A magyar grammatikát Dobai később is említi, mégpedig Teleki Sámuel nyomán Cornides Dánielre hivatkozva, aki „egy bizonyos régi kézirat alapján” szerzett róla tudomást.² Ez felveti annak a lehetőségét, hogy talán nem kizárólag Bod Pétertől lehetett tudni a nevezetes munkáról. A Janus-grammatika híreről hallott Batsányi János és Kazinczy Ferenc is, hogy csak a legismertebbeket említem, és megjelent különféle összefoglaló munkákban is, például Szirmai Antalnál és Pápay Sámuelnél.

Az első fennmaradt magyar nyelvtani munka Sylvester János *Grammatica Hungarolatinája*. A ma ismert egyetlen példány Debrecenben bukkant fel a 18. század végén. A kötetecskét megőrző kolligátum korábbi sorsának felderítéséhez támpontot nyújt Johannes Fabricius Servestanus 1577-ből származó possessorbejegyzése. Az egykori tulajdonos kilétét és pályafutását illetően meggondolandó lehetőséget vet fel Szelestei

¹ „Si Janus Pannonius grammaticam scripsit, non nativis, sed peregrinis, qui in splendidissima Mathiae versabantur aula, scripsisse eum credo, Hungari enim hisce praeceptis non egebant.” Dobai Székely Sámuel levele Cornides Dánielhez, 1767. május 18-án. Szelestei N. László szíves közlése.

² „Clar[issimus] Cornides in sua ad me epistola ex veteri quodam MS meminit Vatem nostrum Grammaticam quoque linguae Hungaricae scripsisse, sed ut aliquando finiam, neve tua abutar patientia, plura non addo. Hucusque Epistola Comitissae Samuelis Teleki.” Dobai Székely Sámuel levele Kolier Józsefhez, 1773. július 15-én, Pécs, Klimó Könyvtár, 67037 4r, 75–78. Szelestei N. László szíves közlése.

N. László. Tudjuk, hogy a szebeni nyomdát 1595-ben egy bizonyos Joannes Fabricius vásárolta meg. Szelestei N. László felhívja a figyelmet egy 1590-ből származó magyar nyelvű kalendárium töredékére, amelyet Grácban nyomtattak. Ez szempontunkból azért érdekes, mert a nyomtató neve a kalendárium impresszumában Kowatsch Jánosként szerepel; ugyanő más német és latin nyelvű kiadványaiban mint Hansen Schmidt vagy Johannes Faber jelenik meg. Schmidt 1563-tól 1599-ig tevékenykedett Grácban. Ám 1595-től 1597 végéig vagy 1598-ig nem maradt fenn tőle gráci nyomtatvány. Történetesen éppen ebben az időszakban jelentek meg Joannes Fabricius szebeni kiadványai. „Felmerül a két személy, a gráci Hans Schmidt és a nagyszebeni Fabricius János azonosságának lehetősége.”³

Szelestei N. László utal rá, hogy 1598-ban Grácban is, Szebenben is bekerült az impresszumba Hansen Schmidt, illetve Joannes Fabricius neve. „A két azonos nevű személy azonossága tehát csak hipotézis. Vajon lehetséges-e azonos évben (1598-ban, esetleg már 1597-ben is) ugyanazon személy két egymástól viszonylag távoli nyomdában való ténykedése, vagy legalábbis az impresszumba való bekerülése? [...] A kérdés eldöntése további alapos vizsgálatot igényel.”⁴ Az azonosítás ellen szól az is, hogy a szebeni kiadványokon álló latin Fabricius névalak Grácban Faberként szerepel. Mindazonáltal megnyugtató eredményt valóban csak a további alapos vizsgálattól várhatunk.

A *Grammatica Hungarolatina* 18. századi ismeretéről a példány előkerülését megelőző évekből is van adatunk. Egy 1770-ben keletkezett kéziratos egyháztörténet összeállító, Wietorisz Jonatán és Szarka János egy pontosabban meg nem határozott szerzőt, bizonyos „celeberrimus Schwarzziust” emlitenek, aki azt írta, hogy látta Sylvester magyar nyelvtanát. Úgy vélem, a szerzőpáros hivatkozása idősebb kortársukra, Gottfried Schwarzra vonatkozik. Az iglói születésű tudós 1735-től Marburgban és Halleban tevékenykedett. Szinnyei József mintha a fenti latin jelző tartalmát írni körül: „tudományos híre messze külföldön elterjedt.” Ezt támasztja alá Szelestei N. László adata: Weszprémi István 1769. január 20-án kelt levelében Czirbesz Jónás Andrást kéri, hogy küldje el neki Schwarz Dudith-kiadását (Halle, 1743), amelyhez a kiadó Dudith András életrajzát is megírta.⁵

Gottfried Schwarz magyar kapcsolatai azért is nagyon fontosak, mert kellett, hogy legyen olyan műve, amelyben a magyar nyelvvel foglalkozik. Ezt a munkáját a 18–19. század fordulójának környékén Magyarországon mások is forgatták. A Janusgrammatika hírével összefüggésben említettem Szirmay Antalt. A szerző Janust illetően Baranyai Decsi Jánosra hivatkozik, majd így folytatja: „Alphabeti Hunnici men-

³ SZELESTEI N. László, *Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590–1593)*, MKsz, 1995, 304–310; 308.

⁴ Uo., 309.

⁵ SZELESTEI N. László, *Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979, 519–562; 532.

tionem facit Godefridus Swarcz.”⁶ Nem tűnik lehetetlennek, hogy a „celeberrimus Schwarzius” ebben a szöveggörnyezetben írja, hogy látta Sylvester magyar grammatikáját. Ha a munkát sikerülne megtalálni, a *Grammatica Hungarolatina* minden eddig ismertnél korábbi említését azonosíthatnánk.

A régi grammatikák ügye nemcsak a nyelv-, hanem az irodalomtudomány számára is fontos, hiszen a nyelvről és az irodalomról való gondolkodás a régiségben szorosan összefüggött egymással. Jómagam sokat foglalkoztam Sylvester János kritikátörténeti jelentőségével. Arra a következtetésre jutottam, hogy Sylvester nyelv- és irodalomszemléletének kulcsfogalmai a „lelís” és a „nem tulajdon jegyzisben vett” szavak alkalmazása. Ezek a költő tevékenységének és magának a poézisnek a lényegét határozzák meg. A költő kitalál bizonyos dolgokat, ezáltal megteremti a saját öntörvényű világát, amelynek legfőbb jellemzője a nyelvi megformálás, a költői kifejezőmód. Ennek elsődleges formája a képes beszéd, a metaforikus nyelvhasználat. Sylvester „lelís” terminusa megfelel a poétika inventio-fogalmának, a metafora pedig a retorikai ornatus eszköztárának legfontosabb eleme. Ezek a fogalmak nemcsak a 16–17. századi magyar szerzők kritikátörténeti érdekű megjegyzéseiben jelennek meg, hanem még később is. Eerre ugyancsak Szelestei N. László szolgál meggyőző példával.

A Sylvester-féle „lelís”, Balassi „inventio poeticája”, Gyöngyösi „leleményes todalékai” és „poétai költeményei” tágabb retorikai-poétikai összefüggésekben értelmezve megannyi fontos szempontot kínálnak a nyelvi megformálás teremtő ereje, fikció és valóság, história és fabula kérdéseinek vizsgálatához. Különösen izgalmas az átjárás a hétköznapi realitások leképezése és a költő által létrehozott öntörvényű világ, a „tulajdon jegyzisben vett”, elsődleges jelentés és az átvitt értelemben használt kifejezések, „a magyar poézis” között.

Telek József 1769-ben megjelent, Sarlós Boldogasszony ünnepére írott prédikációjában a következőket olvashatjuk: „Tetszik nékem ama híres *fabulák* szerzésében gyönyörködő *poétáknak* egy lelemények. Ezek, a *Juno* isten ábrázolásaiban játszadozván azt képzezték vala, hogy némely tiszta liliomszál az égből alácsöpögő téj-esők között, mint valami égi magból nevedett volna, azért is sommás szóban azt írták vala felibe: *Coelesti semine natum*. Égi magból született. Akárhová igazgassák a poéták ábrázoló leleményeket, én azonban az ábrázolást valóságra fordítván, azt biztosan állatom, hogy a mai völgyek lilioma s tiszta gyöngyvirágszála, a *Júdea* hegyes tartományok völgyein utazó *názáreti* Szűz *MÁRIA*, oly egyetlen egy völgyi liliom s gyöngyvirágszál volt, aki *coelesti semine natum*: mint valami édes téj-esők s kegyelmek csöppei között, merő égi magból származott, és a földnek mocska nélkül, tejes tisztaságban nevedett.”⁷

⁶ Antonius SZIRMAY, *Hungaria in parabolis*, Buda, 1807², 20. Csörsz Rumen Istvánnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre az említésre.

⁷ *Régi magyar prédikációk: 16–18. század, összeáll. SZELESTEI N. László, Bp., Szent István Társulat, 2005, 418.*

Az idézet önmagáért beszél, nem szükséges hosszasan méltatni elsőrangú kritika-történeti jelentőségét. Világosan példázza, hogy a retorikai-poétikai fogalmakon alapuló szemlélet még a 18. században is jelen volt az irodalmi gondolkodásban.

Mindannyian, akik a régiség irodalom- és művelődéstörténetével foglalkozunk, ismerjük Szelestei N. László szerteágazó kutatásainak sokrétűségét. A fenti néhány szemelvény egy kis ízelítőt ad abból, mennyiféleképpen járult hozzá kollegánk és barátunk nyelv- és irodalomszemléletünk pontosabb ismeretéhez, mintegy háromszáz évet átfogó időkeretek között – Janus Pannoniustól Telek József.